

УДК 81'372.3
ББК Ш141.2-2

ОСОБЛИВОСТІ ПРОТИСТАВЛЕННЯ З ОДНИМ ТА ДВОМА АКТАНТАМИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі роману Б. Акуніна "Любовник смерти")

ГРИГОР'ЄВА А. В.

Донецький національний університет

Статтю присвячено виявленню типів протиставлення та засобів його вираження в сучасній російській мові. Проаналізовано два основних типи протиставлення: відносно одного актанта та відносно двох актантів. На основі розглянутих типів виділено такі підтипи: протиставлення в одному та в різних часових проміжках. Установлено лексичні та синтаксичні засоби вираження протиставлення в сучасній російській мові.

Ключові слова: протиставлення з одним актантом, протиставлення з двома актантами, контрадикторність, контрарність, заперечна частка, антоніми.

The paper deals with the determination of the opposition types and means of its expression in the modern Russian language. Two main types such as opposition towards one actant and opposition towards two actants were analyzed. Based on the main considered types the following subtypes were singled out: opposition within one period of time and opposition at different times. The lexical and the syntactical means of the opposition expression in the modern Russian language were defined.

Key words: opposition with one actant, opposition with two actants, contradictory, contrary, negative particle, antonyms.

Актуальність статті зумовлена відповідністю її теми основним напрямкам лінгвістичної науки. На сучасному етапі розвитку мовознавства зріс інтерес до системних утворень у мові, досліджуваних не тільки з погляду особливостей їхньої внутрішньої структури, а й стосовно специфіки значень їхніх компонентів та сфери функціонування. Такий функціональний підхід до вирішення проблем мови типовий для наукових праць багатьох вітчизняних та закордонних учених (А.В. Бондарка, Е.В. Гулиги, Є.І. Шендельс, Г.С. Щур, В.Г. Гака, В.П. Абрамова, Н.І. Філічевої, П.В. Чеснокова, Л.В. Лісоченко, Е. Рудольфа, Г.Б. Мільнера, М. Малуз та ін.).

Метою роботи є аналіз особливостей висловлювань, які в сучасній російській мові реалізують значення протиставлення.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- описати різницю між контрарністю і контрадикторністю;
- розглянути основні типи протиставлення на матеріалі сучасної російської мови;
- установити засоби вираження протиставлення на матеріалі сучасної російської мови.

У цій статті вперше у вигляді цілісної системи розглянуто різні способи і засоби вираження значення протиставленості в сучасній російській мові. Виділено різні типи протиставлення та описано їх. Створена типологія може бути використана для проведення подібного дослідження на матеріалі інших різноструктурних мов, що сприятиме більш поглибленому вивченню категорії протиставлення.

Матеріалом дослідження послужили 191 речення-приклад протиставлення, які методом суцільної вибірки було виокремлено з сучасного російськомовного роману [10, с. 2–351].

Протиставлення є однією з фундаментальних категорій, якою ми постійно оперуємо в нашому фізичному та інтелектуальному сприйнятті світу, оскільки сприйняття краще вловлює мінливе, ніж постійне. Наприклад, Хосе Ортега-і-Гассет писав: "Ось чому Аристотель визначає відчуття

як здатність сприймати відмінності. Ми вловлюємо різне і мінливе і не помічаємо однакове і постійне. Зовсім у кантіанському дусі Гете стверджує, що, як це не парадоксально, предмети є не що інше, як ті відмінності, які ми приписуємо. Сама по собі тиша ніщо, вона знаходить для нас реальність завдяки своїй відмінності від шуму” [8, с.71]. Тому не дивно, що протиставленням оперують в усіх сферах діяльності людини.

Варто зазначити, що інтерес до явища протиставлення, який виник ще в античну епоху (Аристотель, Платон, Геракліт), підтримувався в науці протягом усієї подальшої історії розвитку людського суспільства (Фома Аквінський, Микола Кузанський, Джордано Бруно, Гегель, Іммануїл Кант, Фрідріх Енгельс). Не слабшає він і нині, причому в сучасній науковій парадигмі протиставлення вивчають не тільки в рамках загальних проблем пізнання світу людиною як однієї зі складових єдиного процесу спілкування, а й у рамках психологічних проблем, що розглядають різні етапи розумової діяльності людини при функціонуванні його мовної свідомості [1, с. 25; 3, с. 86; 6, с. 35]. З лінгвістичного погляду питання протиставлення розробляли в основному в галузі фонології та структурної фонетики [6, с. 67, 2, с. 45], і лише останнім часом мовознавці кваліфікують протиставлення як складне структурно-семантичне явище [6, с. 55]. Під протиставленням розуміють відмінність двох (або більше) однорідних мовних одиниць, яка здатна виконувати семіологічну функцію, тобто бути семіологічно релевантною [11, с. 358].

Як філософську категорію протиставлення співвідносять із протилежністю і визначають як категорію, що виражає “одну зі сторін діалектичного протиріччя. Єдність протилежностей утворює діалектичне протиріччя, яке є джерелом розвитку всіх предметів, явищ і процесів у природі, суспільстві і мисленні” [12, с. 486]. “У Короткому філософському словнику” протилежність витлумачують також як одну зі “сторін діалектичного протиріччя, яка передбачає і виключає іншу протилежність” [13, с. 275].

У логіці протиставлення пов’язують з поняттям “відношення між поняттями і судженнями”, і традиційно виділяють два види протиставлення:

- 1) протиставлення протилежних понять (контрарність);
- 2) протиставлення суперечливих понять (контрадикторність).

Протилежні (контрарні) поняття – “несумісні поняття, між якими можливе третє, середнє, і які не тільки заперечують одне одного, але й несуть у собі щось позитивне взамін суперечного в непогодженому понятті” [12, с. 487]. Наприклад, протилежними є поняття – “великий – маленький”.

Суперечливі (контрадикторні) поняття – “такі несумісні поняття, між якими немає середнього, третього, проміжного поняття і які виключають одне одного” [12, с. 487]. Суперечливими є, наприклад, поняття “великий” – “невеликий”.

Бомбить Сеньке правилось меньше. Можно сказать, совсем не правилось [10, с. 21]. У наведеному прикладі протиставлено дві ознаки *правилось – не правилось* на основі ознак, що суперечать та відносяться до одного актанта. Для вираження протиставлення використано заперечну частку *не*.

Особливість протиставлення з одним актантом полягає в тому, що протилежними виступають ознаки того самого актанта (предмета чи явища). Залежно від специфіки опозитивних ознак протиставлення було згруповано за такими типами:

1. Протиставлення ознак в одному проміжку часу (63,9%): протиставлення реальних несумісних ознак при запереченні однієї і ствердженні іншої можливе за умови, коли одна ознака заперечена на користь іншої. Наприклад: *Не умный ты, Упырь, а дурак* [10, с. 65]. У цьому висловленні протиставлені дві ознаки відносно одного актанта (Упырь), підстава протиставлення – розумові здібності людини. Ідея протиставлення виражається поєднанням антонімічних слів (умный – дурак), сполучником *а*, заперечною часткою *не*. Порядок компонентів конструкції, яка заперечується, *не умный* передує ствердженню *дурак*. При цьому поєднання сполучника *а* з часткою тільки створює додатковий відтінок значення протиставлення, підсилюючи його.

Не голодаец какой-нибудь, а тоже с понятием пацан [10, с. 51]. У наведеному прикладі відносно однієї особи стверджується ознака с понятием пацан, а заперечується протилежна в даному контексті ознака – голодаец. Змінивши порядок членів речення, констатуємо, що загальний зміст речення не змінюється: с понятием пацан, не голодаец какой-нибудь.

У досліджуваному матеріалі вдалося виявити значну кількість прикладів з такою конструкцією як не ..., а... (12%). Інколи ідея протиставлення виражається за відсутності протиставного сполучника а тільки за допомогою заперечної частки не та взаємодії лексичних компонентів. Наприклад: Мужчина не кричит, тихо говорит [10, с. 293], відносно актанта заперечується ознака не кричит та стверджується в тому самому проміжку часу протилежна ознака цього самого актанта тихо говорит. Мовну основу для протиставлення створює негативна частка не та семіологічно релевантне поєднання лексичних значень слів.

Інколи заперечувана ознака може називатися в одному реченні, а стверджувана – в іншому. Наприклад: Однако не то чтобы Сенька в эти дни только боялся и больше ничего другого не делал. Дел-то было полно, да таких, что обо всем на свете позабудешь [10, с. 211]. У наведеному прикладі протиставлені дві протилежні ознаки ничего не делал – дел-то было полно одного актанта (Сенька) за рахунок ствердження однієї і заперечення іншої несумісної ознаки.

Окремим видом протиставлення можна визнати таке, у якому реальна ознака протиставляється ірреальній (передбачуваній, бажаній, удаваній) або навпаки. Наприклад: Она же, оставишись одна, вынула платок, поднесла к лицу, будто хотела его вытереть, но не стала [10, с. 200]. Протиставлені 2 ознаки: ірреальна хотела его вытереть і реальна не стала, при цьому реальна ознака заперечується не стала, а ірреальна стверджується. Ідею протиставлення реалізує сполучник но. Підстава протиставлення – реалізація / нереалізація ірреальної ознаки в дійсності. У наступному прикладі Упал, встать хочет, а не может – земля в глазах плывет [10, с. 57] протиставлення ґрунтується на суперечності, що виникає через неможливість з якоюсь причини збігу бажаного (удаваного, передбачуваного) і дійсного. Мовним засобом вираження протиставлення в даному прикладі є обов'язкова наявність негативної частки не і співвіднесення модальних дієслів хотеть – мочь. Вроде умный человек Эраст Петрович, всё при нём, а ничего в женщинах не понимает. [10, с. 193]. У цьому прикладі протиставлення стверджується ірреальна ознака вроде умный (на ірреальність вказує слово вроде, тобто актант тільки схожий: на умного) щодо деякого актанта (людини) та ця ж ознака заперечується як реальна – а ничего в женщинах не понимает.

2. Протиставлення в різних проміжках часу становить 22,5% від усієї вибірки та охоплює два підтипи:

2.1 заперечення ознаки в один час і її ж ствердження в інший час, наприклад: Это раньше он был огрызок, щенок и Смерти не пара, а теперь он, если не сплховать, может, первым московским богачом станет [10, с. 140]. Протиставлення базується на ствердженні реальної ознаки у минулому огрызок та констатації цієї ж ознаки як ірреальної в майбутньому часі богач. Ірреальна ознака виражається модальним дієсловом мочь, тобто він ще не є першим московським багатієм, але за певних умов, може стати. Вказівкою на протиставлення в часовому плані є дієслово был у поєднанні з іменником та прислівником часу теперь. Если б заплакала, Сенька все бы ей простил, но она не плакала [10, с. 200]. У наведеному прикладі протиставлені дві суперечні ознаки заплакала і не плакала відносно одного референта. Цікаво те, що віднесення ознак до одного об'єкта можливе тільки за рахунок різночасності їх наявності в даному актанті, але в цьому реченні обидві частини в минулому часу, тільки перша частина написана в умовному способі минулого часу, а друга – у дійсному. Ідею протиставлення виражає сполучник но. Черговим доказом може слугувати приклад протиставлення контрадикторних ознак одного предмета, при цьому та сама ознака стверджується і заперечується одночасно: Только тут,

в Хохловском, ори не ори, ругайся не ругайся... [10, с. 231]. Речення цікаве тим, що у вираженні ідеї протиставленості важливу роль відіграє протиставленість групи присудків за допомогою заперечної частки *не*.

2.2 ствердження двох несумісних ознак у різний час: *Сеньке сначала жутко было – ну как Проха человека до смерти зашибет, а потом ничего, привык* [10, с. 21]. У наведеному прикладі протиставлені дві протилежні ознаки *жутко было* та *а потом ничего, привык* відносно одного актанта, що можливо тільки в різний час. Формально значення часу в обох ознаках виражене однаково – минулий час дієслів (*жутко было – а потом ничего, привык*), але про різночасовий характер ознак свідчить прислівник *сначала*, який вказує на те, що актант мав раніше цю ознаку, та прислівник *потом*, що відноситься до найменування другої ознаки, сигналізує про те, що актант мав цю ознаку пізніше, ніж першу, тобто *сначала жутко ему было, а потом нет, он привык*. Наступний приклад протиставлення доводить можливість реалізації цієї категорії на рівні надфразової єдності: *Смерть из дому вышла, в платочке черном и черном же платье, села в поджидавший шарабан и поехала в церковь, к обедне. А вчера видел ее под ручку с Князем: одета барыней, в шляпе с пером* [10, с. 27]. Даний актант *Смерть* містить у собі дві протилежні ознаки *в платочке черном и черном же платье – одета барыней, в шляпе с пером*. Це можливо тільки за умови, що актант з'являється в різний час. Прислівник *вчера*, що належить до другої частини, підкреслює, що одна дія відбувалася раніше за іншу. *Был он барин этот, крепкий собой молодец, кровь с молоком, а как пожил с нею сколько-то, вдруг начал чахнуть* [10, с. 9]. Протиставлення відбувається в наведеному прикладі в різний час. Про різницю у часі свідчить дієслово *пожил* та займенник *сколько-то*, який позначає невизначений час, тобто спочатку він був *крепким*, а потім пожив декілька років і став *чахнуть*.

Описане вище протиставлення з одним актантом має окрему систему мовних засобів вираження (семіологічно релевантні повнозначні слова – лексичні та контекстуальні антоніми; сполучники, частки).

Протиставлення може бути виражене як лексичними, так і синтаксичними засобами. Лексичними засобами вираження протиставлення з одним актантом є антоніми і антонімічні слова (або протилежні у своєму лексичному значенні, або набувають протилежних значень у контексті), що передають протиставлені ознаки того самого актанта: *Одни плачут – другие смеются* [10, с. 36]. При вираженні протиставлення реальних ознак за рахунок заперечення однієї несумісної і ствердження іншої несумісної використовується негативна частка *не* (найчастіше в конструкції *не ..., а ...*), наприклад: *А японец ему: не подарили месяц жизни, а отобрали* [10, с. 217]. Значення ірреальності ознаки при протиставленні її реальній ознаці цього самого актанта створюється модальними словами (*здаватися, хотіти, потрібно, повинно* та ін.), а також часткою *бы*, що утворює форму умовного способу і виражає значення модальності. *Нанугался, хотел убежать, но не убежал* [10, с. 77]. Найважливішими компонентами у вираженні ідеї протиставлення є протиставні сполучники *но, а*, наприклад: *Вон мамке двадцать восьмой годок, а старуха совсем – зубы повыпали, в морщинах вся* [10, с. 23]. Протиставлення відбувається також за умови парцеляції – прийому стилістичного синтаксису, що полягає в розчленуванні цілісної змістово-синтаксичної структури на інтонаційно та пунктуаційно ізольовані комунікативні частини – окремі речення [5, с. 369], напр.: *Она по виду как мертвая была, белая вся, но полежала, отогрелась и опять хоть бы что ей. Живехонькая* [10, с. 8]. Необхідно додати, що для вираження протиставлення з одним актантом вживаються і складні речення: *Хотя папаша в ангелы навряд ли попал – все ж таки выпивал сильно, хоть и добрый был человек* [10, с. 11].

Окрім протиставлення з одним актантом, виділяємо протиставлення з двома актантами. При цьому протиставляється саме поєднання однієї ознаки з одним актантом поєднанню іншої ознаки з іншим актантом. Таке протиставлення також може стосуватися ознак, що фігурують в одному або у різних проміжках часу. Але на відміну від протиставлення з одним актантом даний тип протиставлення становить меншу частину досліджуваного матеріалу.

3. Протиставлення з двома актантами в одному проміжку часу (14,1%): Гришка идет себе впереди важный, конфетку ландринтовую сосет, а Сенька, значит, за ним тащится, будто крепостной в стародавние времена, с тяжелым ранцем [10, с. 12]. Протиставлено поєднання однієї ознаки з одним актантом *Гришка – важный, конфетку сосет* поєднанню іншої ознаки з іншим актантом *Сенька – будто крепостной, с тяжелым ранцем*. Підстава протиставлення – становище актантів у суспільстві, один – *важный*, а інший – *будто крепостной*. Відбувається протиставлення реальних ознак за рахунок ствердження обох несумісних ознак у різних актантах в один проміжок часу. Первый был молод и подавал большие надежды, второму оставалось всего два года до заслуженной пенсии [10, с. 350]. У наведеному складному реченні інтегральна сема порівняння – "вік людей". Прикметнику *молодой*, який вживається разом із числівником *первый*, що характеризують один актант, протиставлено інший актант, репрезентований числівником *второй* першої особи однини у поєднанні з дієсловом у формі минулого часу *оставалось всего два года до заслуженной пенсии*, маючи на увазі прикметник *старый*, який є імпліцитним антонімом назви іншої ознаки.

На окрему увагу заслуговують протиставлення, у яких відносно одного актанта ознака стверджується, а стосовно іншого – та сама ознака заперечується, наприклад: Я тебя, Князь, не боюсь. Это ты меня пужаешься [10, с. 63]. У наведеному прикладі протиставлено поєднання ознаки з одним актантом *я не боюсь* із запереченням цієї ж ознаки в поєднанні з іншим актантом *ты пужаешься*. Підстава протиставлення – відчуття страху однією людиною і відсутність страху в іншій людини. Ідея протиставлення виражена за рахунок заперечення ознаки за допомогою негативної частки *не* в одного актанта та ствердження цієї ж ознаки відносно іншого актанта.

4. Протиставлення з двома актантами в різних проміжках часу становить лише 0,5%. Прошлой зимой крысы с голодухи обезумели и пьянчуге, что в погребке уснул, нос и уши отъели. Младенцев в люльке, если без присмотра оставить, часто обгрызают. Ничто, успокоил себя Сенька. Чай не пьяный и не младенец. На те, що дії відбуваються у різних проміжках часу, вказує окрім відповідних форм дієслів темпоральний прислівник *прошлой зимой*, який підкреслює, що дія відбувалася в минулому. Протиставлення виникає внаслідок уживання протиставної частки *не* – *не пьяный и не младенец* та має імпліцитний характер, тобто *младенцев в люльке, если без присмотра оставить, часто обгрызают*, але актант *не младенец, его значит не обгрызут*.

Отже, обов'язковою умовою протиставлення з двома актантами є наявність протилежних (суперечливих) ознак у різних актантів.

Описане вище протиставлення з двома актантами має свою систему мовних засобів вираження значення протиставленості (семіологічно релевантні повнозначні слова – лексичні та контекстуальні антоніми; сполучники, частки, прийменники). Ці засоби вираження протиставлення з двома актантами в основному збігаються з мовними засобами вираження протиставлення з двома актантами, які були описані вище, тому доцільно назвати тільки ті мовні засоби, які використовуються для вираження протиставлення з двома актантами: протиставлення поєднання однієї ознаки з одним актантом поєднанню іншої ознаки з іншим актантом вимагає експлікації двох різних актантів, з метою чого найчастіше використовуються іменники чи займенники. Варто зазначити, що для вираження протиставлених ознак різних актантів частіше, ніж при протиставленні з одним актантом, використовуються морфологічні категорії (категорії часу дієслів). При протиставленні за рахунок ствердження ознаки в одному актанті і заперечення її в іншому актанті (поряд з негативною часткою *ни*) використовується слово *нет* або синонімічні йому в певному контексті слова. Наприклад: Это вон у Жучки, что по двору бегают фамилии нет, а у человека беспрерменно должна быть, на то он и человек [10, с. 5].

У результаті аналізу синтаксичних засобів, які вживають при протиставленні з двома актантами, було встановлено, що найчастіше це протиставлення реалізують у складносурядних реченнях, хоч можливе використання й інших синтаксичних конструкцій (складнопідрядного, безсполучникового речення, складного синтаксичного цілого).

Проаналізований матеріал дає підстави зробити такі висновки: протиставлення може стосуватися одного або двох актантів. Протиставлення зазнають ознаки, що характеризують актант (чи актанти) в одному часі або в різних проміжках часу. На відміну від протиставлення з одним актантом протиставлення з двома актантами найчастіше застосовують відносно одночасних ознак. Синтаксичним репрезентантом протиставлення слугує здебільшого конструкція *не ..., а...*, яка увиразнює певну ознаку актанта та передає значення протиставлення.

У перспективі дослідження – виявлення особливостей протиставлення на матеріалі сучасної німецької мови та зіставлення результатів дослідження з особливостями протиставлення в сучасній російській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский // Собр. соч. – М., 1982. – Т. 2. – 504 с.
2. Галкина-Федорук Е. М. Современный русский язык: Лексикология, фонетика, морфология / Е. М. Галкина-Федорук. – М., 1958. – 411 с.
3. Квинн В. Н. Прикладная психология: учеб. пособие для студентов вузов / В. Н. Квинн. – [4-е изд., международ.]. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.
4. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 544 с.
5. Мацько Л. І. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько, О. М. Сидоренко, О. М. Мацько. – К. : Вища шк., 2003. – 462 с.
6. Меркулов И. П. Эволюция. Язык. Познание / И. П. Меркулов. – М. : Языки русской культуры, 2000. – 272 с.
7. Неполнозначные слова. Семантико-синтаксические исследования : [сб. науч. тр.]. – Ставрополь, 1982. – 98 с.
8. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
9. Трубецкой Н. С. Избранные труды по филологии / Н. С. Трубецкой. – М. : Прогресс, 1987. – 560 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

10. Акунин Б. Любовник Смерти / Б. Акунин. – М. : Захаров, 2002. – 351 с.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

11. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
12. Кондаков Н. И. Логический словарь – справочник / Н. И. Кондаков – М., 1975. – 720 с.
13. Краткий словарь по философии / [под ред. Блаубера, Н. Н. Пангина]. – М., 1982. – 431 с.

Дата надходження до редакції 27.11.2015